

ПАХТА МОНОПОЛИЯСИНИНГ БУХОРО ШАҲАР АТРОФ-МУҲИТИГА ТАЪСИРИ (XX АСР ДАВОМИДА)

<https://doi.org/10.53885/edinres.2022.5.5.008>

*Юлдошева Бибиражаб Миржоновна,
Бухоро давлат университети таянч докторанти*

Аннотация: Мақолада Бухоро шаҳрининг бугунги экологик муаммолари, уларнинг келиб чиқиши ва ривожланиши сабаблари талқин қилинган. Минтақадаги экологик муаммоларнинг аксарияти яқин тарихимизда шаклланган. Совет давлатининг ўлкада олиб борган мустамлакачилик сиёсати натижасида шаҳар атроф-муҳити жиддий зиён кўрган. Пахта монополияси туфайли шаҳар атмосфера ҳавоси, ер ости ва ер усти сувлари, тупроқ таркиби, ҳайвонот ва ўсимлик дунёси жиддий экологик хавф остида қолди. Совет ва маҳаллий раҳбарият бу масалага аҳамият беришмаган. Аксинча, экологик муаммолар кучайиб борган сари пахта майдонларига сепиладиган кимёвий дориларнинг хили ва ҳажми кўпайиб борган.

Калит сўзлар: экологик муаммолар, Бухоро шаҳри, пахта монополияси, Совет давлати, атмосферанинг ифлосланиши, сувнинг ифлосланиши, тупроқнинг бузилиши, пестицидлар, аҳоли саломатлиги, пахта саноатида ихтисослашув, Бухоро – Урал газ қувури.

ВЛИЯНИЕ МОНОПОЛИИ ХЛОПКА НА ОКРУЖАЮЩУЮ СРЕДУ ГОРОДА БУХАРЫ (В XX ВЕКЕ)

*Юлдошева Бибиражаб Миржоновна,
Базовый докторант Бухарского государственного университета*

Аннотация: В статье рассматриваются современные экологические проблемы города Бухары, причины их возникновения и тенденции развития. Большинство экологических проблем региона сформировались в нашей новейшей истории. В результате колониальной политики, проводимой Советским государством в Узбекистане, сильно пострадала городская окружающая среда. Из-за монополии хлопковой монокультуры атмосферный воздух, подземные и поверхностные воды, состав почвы, животный и растительный мир города Бухары находятся под серьезной экологической угрозой. Советские и местные власти в те времена не обращали внимания на этот вопрос. Наоборот, по мере обострения экологических проблем увеличивались разнообразие и объем химикатов, распыляемых на хлопковые поля вокруг города.

Ключевые слова: экологические проблемы, Бухара, хлопковая монополия, Советское государство, загрязнение воздуха, загрязнение воды, деградация почв, ядохимикаты, здравоохранение, специализация на хлопковом производстве, газопровод Бухара-Урал.

IMPACT OF THE COTTON MONOPOLY ON THE ENVIRONMENT OF BUKHARA (DURING THE XX CENTURY)

*Yuldosheva Bibirajab Mirjonovna,
Basic doctoral student of Bukhara State University*

Abstract: The article explains the current environmental problems of Bukhara, the reasons for their origin and development. Most of the environmental problems in the region have been formed in our recent history. As a result of the Soviet state's

colonial policy in the country, the city's environment was severely damaged. Due to the cotton monopoly, the city's atmospheric air, groundwater and surface water, soil composition, fauna and flora have faced serious environmental threats. The Soviet and local authorities did not pay attention to this issue. On the contrary, as the environmental problems intensified, the variety and volume of chemicals sprayed on cotton fields increased.

Keywords: environmental problems, Bukhara, cotton monopoly, the Soviet state, air pollution, water pollution, soil degradation, pesticides, public health, specialization in the cotton industry, Bukhara - Ural gas pipeline.

Кириш. Сўнгги вақтларда жамият ва табиат ўртасидаги мувозанат бузилиб, экотизимда қайтариб бўлмайдиган таҳдидлар юзага келмоқда. Бу таҳдидлар, айниқса ўтган асрда яққол намоён бўлди. XX аср инсониятга фан-техника ютуқлари билан бирга, турли даражадаги экологик муаммоларни ҳам берди. Аҳоли сонининг кўпайиши, табиий ресурслардан нооқилона фойдаланиш, ифлослантирувчи моддаларнинг атмосферага назоратсиз чиқарилиши, чиқиндиларнинг кўпайиши, тоза сувнинг етишмаслиги кабилар жамиятнинг барқарор ривожига тўсик бўла бошлади.

Юртимиздаги йирик экологик муаммоларни аксариятининг илдизи яқин тарихимизга бориб тақалади. Чор Россияси ва Совет давлати ўзининг 125 йиллик фаолияти давомида атроф-муҳит муҳофазаси, табиий ресурслардан фойдаланиш, экотизимни асраш, экологик муаммоларни ўрганиш ва бартараф этиш масалаларига панжа ортидан қараб келган. Чунки мустамлакалардан иқтисодий манфаат олиш асосига қурилган давлат бошқаруви хўжаликнинг барча соҳаларида экстенсив усулни қўллади. Бундай тизимда табиий ресурслар бор кучи билан саноат ва иқтисодиёт учун хизмат қилади.

Мазкур муаммолар тадқиқоти юзасидан муаллифнинг бир неча илмий асосланган мақолалари эълон қилинган [1].

Адабиётлар таҳлили ва методлар. Шаҳар атроф-муҳити ҳолати тарих фани учун ўрганилмаган объект ҳисобланади. Ўзбекистоннинг XX аср тарихини ёритилиши жараёнида Бухоро шаҳар атроф-муҳити ҳолатининг айрим жиҳатлари тадқиқ қилинган. Бундай маълумотлар А.Муҳаммаджонов, Д. Алимова, Д. Зияева, А.Тоғаева, Ш. Ҳайитов каби соҳа олимларининг илмий асарларида учрайди [2]. Шунингдек, файласуф И. Жабборов, эколог А. Ниёзов, географ И.Назаров, файласуф Ҳ. Саломовалар ҳам Бухоро вилояти ва шаҳрининг экологик аҳволи ва айрим муаммолари хусусида тўхталиб ўтишган [3].

Муҳокома ва натижалар: Бухоронинг пахта саноатига ихтисослашуви йирик саноат корхоналарнинг кўпайиши ва аҳоли сонининг ўсиши билан бирга кечди. Ўсиб бораётган ишлаб чиқариш соҳасида санитар ҳолатни бир маромда ушлаб турадиган тизим қўлланилмаганлиги сабабли ҳаво ва сувнинг ифлосланиши, сувнинг етишмаслиги, чиқиндиларнинг кўпайиши каби муаммолар яққол кўзга ташлана бошлади.

Ўзбекистон пахта ҳосилдорлиги бўйича жаҳонда биринчи ўринни эгаллаган 1950—1970 йилларда пахта майдонларида кимёвий дориларнинг меъёрларга риоя этмай кўплаб қўлланилиши натижасида атроф-муҳитга зарарли таъсир кучайди, тупроқ хусусиятлари ёмонлашди, одамлар орасида турли касалликлар кўпайди [4]. Шу давр оралиғида Бухоро шаҳрида азот-ўғит комбинати, пахта, ёғ-мой экстаркти, цемент, ғишт, ремонт-механика, тош блоклар ва пиво заводлари қурилди. Бу заводлар шаҳар ичи ёки унга туташ ерларда қурилиб, уларнинг санитар-гигиеник талабларга жавоб бериши хусусида ўйланилмади. Цемент ва

ғишт заводлари атроф-муҳитни ифлослантиришда энг хавфли саноат корхоналар эканлиги тасдиқланган [5]. Бухоронинг саноатлашуви атроф-муҳитга жиддий зиён етказиш замирида амалга оширилди.

1961-1965 йилларда ишга тушган Бухоро – Урал газ қувури Бухорони йирик табиий газни қайта ишлаш саноати марказига айлантирди. Газ қувурларини тозалаш, техник-санитар ҳолатини назорат қилиш ишларига етарли эътибор берилмаслиги оқибатида 70-йилларга келиб заҳарли газлар сизиб чиқиб, атмосфера ҳавосини заҳарлай бошлади [6]. Энди шаҳар атроф-муҳити трансчегаравий ифлосланиш босқичига ҳам ўтди.

Ушбу омиллар таъсирида Бухоро атроф-муҳити мувозанати бузилиб, куйидаги экологик муаммолар юзага келди:

Биринчидан; атмосфера ҳавосининг ифлосланиши. Пахта экин майдонларига 70 хилга яқин кимёвий дорилар билан ишлов берилган. Аҳвол шу даражага келдики, 1981-1985-йилларда ҳар гектар пахта майдонига 241 кг азот, 120 кг фосфор ва 51,6 кг калий ишлатилиб, йилига жами 412,6 кг минерал ўғит ташланган [7]. Ишлатилган пестицидларнинг фақат 1 фоизи пахта зараркундасига, қолган 99 фоизи эса ҳаво, сув, тупроқ ва бошқа тирик организмнинг ифлосланишига олиб келган [8]. 1970 йилларга келиб атмосфера ҳавоси таркибидаги заҳарли газлар миқдори 1,5 – 2,5 баробарга ортган [9]. Кимёвий дориларнинг авиация ёрдамида сепилиши атроф-муҳитни ҳалокатга етаклади.

Иккинчидан, тоза ичимлик суви етишмовчилиги. Дарё ва бошқа сув манбаларининг сувлари асосан қишлоқ хўжалиги ва саноат мақсадларида сарфланиб, ортиб қолган қисми аҳолининг шахсий мақсадларида сарфланишига рухсат берилган. Бир мавсум давомида ғўза ўсимлиги 5-10 марта суғорилиши [10] инобатга олинса, аҳоли истеъмоли ва томорқаси учун сув доимий тақчил бўлган. Бундан ташқари, усти очик ичимлик сув ҳавзалари қишлоқ хўжалиги учун ишлатилган кимёвий моддалардан мунтазам равишда заҳарланиб турган.

Учинчидан, тупроқ таркибининг бузилиши. Пахта унумдорлиги учун ишлатилган турли пецидитлар тупроқ таркибининг бузилишига олиб келган. Бухоро обикор ерларининг деярли барчаси шўрланган [11]. Заҳ қочириш, шўр ювиш сингари мелиоратив тадбирларнинг ўз вақтида ўтказилмаслиги тупроқ дегредациясини кучайтирган.

Тўртинчидан, ер усти ва ер ости сувларининг ифлосланиши. Саноат корхоналари чиқиндиларининг аҳолининг ичимлик суви манбаларига ташланиши [12], дренаж тизимининг йўлга қўйилмаганлиги, оқова сувларнинг қайта тозаланмаслиги, ерларга кимёвий моддалар билан ишлов бериш сувларнинг ифлосланишига олиб келган. 1947 йилга келиб аҳоли орасида сувдан заҳарланиш (моляр) касаллиги кўпайиши бошланди. 1950 йилга келиб мазкур касаллик билан оғриганлар сони 1947 йилга нисбатан 25 фоизга ошди [13].

Бешинчидан, саноат чиқиндиларининг тўпланиши. Саноат, қишлоқ хўжалиги ва транспорт воситалари ўз фаолияти давоида турли чиқиндиларни ажратади.

Олтинчидан, ўсимлик ва ҳайвонот дунёсининг ўзгаришига, баъзи турларнинг йўқолиш хавфининг юзака келиши. Пахта монополияси даврида Бухоро иқлимига мос бўлган полиз экинлари (қовун, тарвуз), бошқоқли экинлар (мош, кунжут, тарик), сада гужум (қайрағоч), балхтути, шотут, тошмурут, мажнунтол, жийда сингари дарахт навлари экилмай қўйилди [14]. Барча ерлар пахта етиштиришга хизмат қила бошлади. Ҳайвонот ва ўсимликларнинг

Ўзгаришга учрашига янги ерларни ўзлаштириш жараёнида уларнинг яшаш муҳити бузилиши ва сув танқислиги жиддий зиён етказди. Бухоро бугуси - хонгул йўқолиш арафасига турган ҳайвон турларидан биридир.

Еттинчидан, Орол денгизининг қуриши. Оролнинг қуриши Бухоро воҳаси учун аянчли оқибатларга олиб келди. Рельефининг текислиги туфайли шимол ва шимоли-шарқдан эсаётган шамоллар шаҳарга ҳеч қандай тўсиқсиз туз ва чанг заррачаларини олиб келади. Ҳозирда қум ва тузли шамолларнинг асосий манбалари воҳа атрофидаги чўл ва Орол денгизининг қуриган сатҳи ҳисобланади. Оролдан ҳар йили 15-75 млн тоннагача туз-чангли тупроқ-қумлар кучли шамол таъсирида кўчиб, учиши аниқланган. Учаётган тузли тупроқ-қумлар асосан сульфат ва хлорид тузлари бўлиб, улар 300 км масофага тарқалиб, сувнинг ифлосланиши ва тупроқ унумдорлигининг пасайишига олиб келмоқда [15]. Жумладан, Оролга ёндош ҳудудлар қаторида Бухоро шаҳри атроф-муҳити ҳам бу вазиятда жиддий зиён кўрмоқда.

Саккизинчидан, ва энг ёмони бу одамлар орасида турли юқумли ва хавфли касалликларни кўпайиши. 1969 йилда бир гуруҳ олимлар Марказга ёзма мурожаат йўллаб, унда кишлоқ хўжалигида фойдаланилаётган пестицид ва захарли кимёвий моддалар инсон саломатлигига ва атроф-муҳитга жиддий хавф солаётганлигини баён қилдилар. Аммо марказ бунга мутлоқо аҳамият бермай, аксинча уларни кенгроқ ишлатишга мажбур қилди. Натижада, 1980 йилларнинг ўрталарига келиб Бухорода катта ёшдагиларнинг 70 фоиздан ортиғи, болаларнинг 80 фоиздан ортиғи бир ёки бир неча касаллик билан оғриган эди. Бухорода нафас йўллари, ошқозон-ичак, қон-томир, тери касалликлари кўпайди.

Ниҳоят, КПССнинг XXVII-съездида қабул қилинган СССРни социал-иқтисодий ривожлантиришнинг 1986-1990-йилларга, шунингдек, 2000-йилларга мўлжалланган, асосий йўналишларида камчиқимли ҳамда чиқимсиз технологик жараёнларни кенг жорий этиш, атроф-муҳитга зарар етказмайдиган ёки кам даражада зарар етказадиган табиий ресурслар, хом-ашё материалларидан комплекс фойдаланиш асосида табиатни қўриқлашнинг самарали чоралари белгилаб олинди. Юзага келган экологик хавф КПСС Марказий Комитети ва СССР Министрлар Советини 1988-йил 7-январда “Мамлакатда табиатни қўриқлаш ишини тубдан қайта қуриш тўғрисида”ги қарори қабул қилинишига ва Ўзбекистон ССР Министрлар Советининг 1988-йил 5-апрелдаги қарорига мувофиқ, Ўзбекистон ССР табиатни муҳофаза қилиш давлат комитети тузилишига олиб келди.

1988-йил 23-ноябрда Бухоро вилоят халқ депутатлар Советининг 7-сессиясида Табиатни муҳофаза қилиш вилоят комитети тузилиб, комитетнинг йил якунларига қадар олиб борган текшируви натижасида, Бухоро вилоятида 20 мингдан ортиқ турли даражадаги атроф-муҳитни бузишга оид ҳолатлар аниқлаганлиги қайд қилинган [16]. Бу текширув пахта якка ҳукмронлиги мафқураси ҳукм сурган давр ва давлатда ҳамда ўша мафқура таъсирида шаклланган ходимлар томонидан ўтказилганлиги ҳисобга олсак, вилоят комитети Бухоронинг тўлиқ экологик муаммоларини қамраб олган дея олаймиз. Бизга маълумки, атроф-муҳитга энг катта хавф пахта саноати тегишлидир. Аммо, вилоят комитетининг текширув хулосасидан ҳам Бухорода экологик муаммолар хавфли даражага кела бошлаганини кўришимиз мумкин.

1980-йиллар охирига келиб, Табиатни муҳофаза қилиш вилоят комитети Бухоро вилоятда атроф-муҳит ифлосланиши мувозанатини сақлаш учун ўзининг бир қатор таклифларини ишлаб чиққан. Экологик зарарли корхоналарни

шаҳар ташқарисига кўчириш (мас, Бухоро, Когон, Пешку, Навоий ва бошқа шаҳарлардаги пахта тозалаш заводлари), магистраль автомобил йўлини шаҳар ташқарисидан айланиб ўтишини йўлга қўйиш, чиқиндиларни ёқиб юбормасликни таъминлаш таклифлари ишлаб чиқилди.

Хулоса: Шунга айтиш мумкинки, СССРда иқтисодий кудратини сунъий кўтарадиган рақамлар ортидан қувиш сиёсати экологияга жиддий зиён келтириш ва уни эксплуатация қилиш ҳисобига амалга оширилган. 1980-йилларнинг иккинчи ярмидан бошлаб экологик масалаларга бир лаҳза назар ташлаш сиёсатининг амалга оширилиши негизида ҳам кўпроқ хўжақўрсин услуги етакчилик қилган.

Чунки иқтисодий танглик ҳукм сурган ва кучайган шароитда экологик тадбирларни амалга оширишни устивор давлат сиёсати даражасига олиб чиқиш хомхаёлдан бошқа нарса эмас эди. Ҳатто атроф-муҳитни яхшилаш, табиий ресурслардан самарали фойдаланиш, экологик муаммоларни ҳал қилиш мақсадида қабул қилинган қонунлар ва дастурлар ҳам ҳақиқатда экологик аҳволни яхшилаш, атроф-муҳитни ифлосланишини олдини олиш учун эмас, балки СССРдаги, жумладан, Ўзбекистондаги оғир иқтисодий-ижтимоий аҳволни яшириш, шу соҳалардаги муаммоли масалалардан халқни чалғитиш ва уларга ечим топиш мақсадида ишлаб чиқилган.

Тарихнинг турли даврларида шаклланган экологик муаммолар бугунги кунда Бухоронинг бой маданий мероси ва тарихий иншоотларига, туризм салоҳиятига, энг аввало, инсон саломатлигига катта хавф солмоқда. Бухоро ҳудудининг катта қисми Қизилқум саҳросига тўғри келиши сабабли Орол тубидан кўтарилаётган млн.лаб тонна чанг ва туз ҳеч қандай тўсиқларсиз Бухоро ҳудудига келиб тушмоқда. Гидрометеорология марказининг берган маълумотларига қараганда, 2018-йил баҳор фаслида чанг тўзонлар таркибида қум-тузлар миқдори меъёр даражасидан 17 баровар, ёз ойларида 13-19 бараварга ошган. Баҳорда ёққан ёғинлар таркибида минерал тузларнинг миқдори меъёрдан 3-5 баравар юқори бўлиб, бундан Бухоро аҳолиси, шаҳар инфратузилмаси, қишлоқ хўжалиги катта зиён кўрмоқда.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Бухоро вилоятининг экологик муаммолари // “Ўтмишга назар” журнали. №8, 2019. Тошкент. – Б. 88-94; XX асрнинг 80-йилларида атроф-муҳит масаласига ёндашувлар тарихидан (Бухоро вилояти мисолида) // “Ўтмишга назар” журнали. Махсус сон, 2020. Тошкент. – Б. 636-642.

2. Муҳаммаджонов А. Р. Қуйи Зарафшон водийсининг суғорилиш тарихи. -Т., 1972; Алимова Д.А., Головонов А.А. Ўзбекистон мустабид совет тузуми даврида: сиёсий ва мафкуравий тазйиқ оқибатлари. (1917-1990 й) – Т., Ўзбекистон, 2000. – 726; Зияева Д. Ўзбекистон шаҳарлари XIX асрнинг иккинчи ярми – XX аср бошларида. – Тошкент: Yangi nashr, 2017. – 440 б; Тоғаева А. Ўзбекистонда урбанизация жараёнлари ва шаҳар маданияти муаммолари (1950–1990 йиллар). – Тошкент: Yangi nashr, 2017. – 250 б; Тоғаева А. Ўзбекистонда урбанизация жараёнлари ва шаҳар маданияти муаммолари (1950–1990 йиллар). – Тошкент: Yangi nashr, 2017. – 250 б;

3. Жабборов И.Ж. Орол муаммоси – Бухоро вилояти муаммоси ҳамдир. Бухоро. 1995; Ниёзов А.Б., Ҳасанов И.Х., Ҳасанова И. Экология. – Бухоро, 2006. – 455 б; Назаров И.Қ., Аллаёров И.Ш. Бухоро географияси. – Бухоро, 1994. – 67 б; Саломова Ҳ.Ю. Ижтимоий экология асослари. – Т., Фан ва технология, 2004. – 155 б.

4. Ўзбекистон миллий энциклопедияси. 12-жилд. – Т.: «Ўзбекистан миллий энциклопедияси» Давлат илмий нашриёти, -2005. – Б 289.
5. Раҳимова Г.С. XX аср 50 – 90 йиллари Фарғона водийси саноат ривожланишининг экологик ҳолатга таъсири: Тарих фан. фалсафа док. (PhD) ... дисс. Автореф. – Тошкент, 2018. Б 12.
6. Rakhimova G. Consequences of economic problems at industrial enterprises in Bukhara region. Look to the past. 2020, vol. 11, issue 3, pp.60-69
7. Jo'rayev N., Karimov Sh. O'zbekiston tarixi. O'zbekiston sovet mustamlakachiligi davrida. Ikkinchi kitob. – N., Sharq, 2011. Б 531.
8. Jo'rayev N., Karimov Sh. O'zbekiston tarixi. O'zbekiston sovet mustamlakachiligi davrida. Ikkinchi kitob. – N., Sharq, 2011. Б 586.
9. ЎзР МДА. 2772 фонд, 1-рўйхат, 921-иш, 14-варақ.
10. Тошев Х. XIX аср охири – XX аср бошларида Зарафшон ўзбекларининг ҳўжалиги ва ижтимоий турмуши. Тошкент. “Фан”, 1987. Б 30.
11. Ўзбекистон миллий энциклопедияси. 12-жилд. – Т., 2005. Б 46.
12. Ўзбекистоннинг янги тарихи. 2-китоб. Ўзбекистон совет мустамлакачилиги даврида. Тузувчилар: М.Жўраев, Р.Нуруллин, С.Камолов ва бошқ. Т.: Шарқ, 2000. Б 509.
13. Rakhimova G. Consequences of economic problems at industrial enterprises in Bukhara region. Look to the past. 2020, vol. 11, issue 3, pp.60-69.
14. Назаров И.Қ., Аллаёров И.Ш. Бухоро географияси. – Бухоро, 1994.
15. Конвенция о биологическом разнообразии. Третий национальный доклад. – Ташкент., 2006. - С 13.
16. “Бухоро ҳақиқати” газетаси. 1988-йил 26-декабр. 4-бет.